

HALACHIC AND HASHKAFIC ISSUES IN CONTEMPORARY SOCIETY

44 - MINHAG: PART 2 - MILK AFTER MEAT OU ISRAEL CENTER - WINTER 2016/17

A] THE TORAH SOURCES

The mitzvah of 'meat and milk' is raised in three different places in the Torah:

1. (יז) שְׁלֹשׁ פְּעָמִים בְּשָׁנָה יִרְאֶה כָּל זְכוּרָךְ אֶל פְּנֵי הָאֵדֹן ה'; (יח) לֹא תִזְבַּח עַל חֲמֶצְדָּם זֶבְחֵי וְלֹא יִלִּין חֶלֶב חֲגִי עַד בִּקְרָא: (יט) רִאשִׁית בְּכוּרֵי אֲדָמָתְךָ תָּבִיא בֵּית ה' אֱלֹהֶיךָ לֹא תִבְשֹׁל גְּדֵי בְּחֵלֶב אֲמוֹ:

שמות פרק כג

2. (כג) שְׁלֹשׁ פְּעָמִים בְּשָׁנָה יִרְאֶה כָּל זְכוּרָךְ אֶת פְּנֵי הָאֵדֹן ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל: (כד) כִּי אֹרִישׁ גּוֹיִם מִפְּנֵיךָ וְהִרְחַבְתִּי אֶת גְּבוּלְךָ וְלֹא יִחְמֹד אִישׁ אֶת אֶרְצְךָ בְּעֵלְתָּךְ לְרֵאוֹת אֶת פְּנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ שְׁלֹשׁ פְּעָמִים בְּשָׁנָה: (כה) לֹא תִשְׁחַט עַל חֲמֶצְדָּם זֶבְחֵי וְלֹא יִלִּין לְבִקְרָא זֶבַח חֵג הַפִּסְחָה: (כו) רִאשִׁית בְּכוּרֵי אֲדָמָתְךָ תָּבִיא בֵּית ה' אֱלֹהֶיךָ לֹא תִבְשֹׁל גְּדֵי בְּחֵלֶב אֲמוֹ:

שמות פרק לד

In Shemot, the prohibition seems to be connected with korbanot and service of God on the Chagim.

3. (יט) וְכֹל שֶׁרֶץ הָעוֹף טָמֵא הוּא לָכֶם לֹא יֵאָכְלוּ: (כ) כָּל עוֹף טְהוֹר תֹּאכְלוּ: (כא) לֹא תֹאכְלוּ כָּל נְבֵלָה לְגֵר אֲשֶׁר בְּשַׁעְרֵיךָ תִּתְּנֶנָּה וְאָכְלָהּ אוֹ מִכֹּר לְנִכְרֵי כִּי עִם קְדוּשַׁת אֶתֶּה לָהּ אֱלֹהֶיךָ לֹא תִבְשֹׁל גְּדֵי בְּחֵלֶב אֲמוֹ:

דברים פרק יז

In Devarim the context is clearly related to the kashrut of food.¹

In fact the mefarshim disagree on how many actual mitzvot there are in these pesukim:

Tashbatz: 3 Rambam: 2 Behag: 1

4. רִישׁ בְּכוּרֵי אֶרֶץ תִּיתִי לְבֵית מִקְדָּשָׁא דִּי אֵלֵהךָ לֹא תִיכְלוּן בֶּשֶׂר בַּחֲלֵב

אונקלוס שמות פרק כג פסוק יט

In all three pesukim in the Torah, Targum Onkelos 'translates' the prohibition simply as 'do not eat meat in milk'. How does he derive this from the verse?

B] DRASH IN CHAZAL - COOKED MEAT AND MILK

5. לֹא תִבְשֹׁל - תנא דבי ר' ישמעאל, כתיב לא תבשל גדי בחלב אמו שלש פעמים: אחד לאיסור אכילה ואחד לאיסור הנאה ואחד לאיסור בישול

חולין קטו:

On a halachic (drash) level, the three mentions of the mitzvah communicates three different halachot - not to cook meat and milk, eat cooked meat and milk or get benefit from cooked meat and milk.

6. גְּדֵי - ר' עקיבא אומר, נאמר לא תבשל גדי בחלב אמו שלש פעמים, פרט לחיה ולעוף ולבהמה טמאה

חולין קיג:

Chazal also learn on a halachic level that chicken, deer and all other kosher non-domesticated animals are really parev, as is meat from a non-kosher animal!

1. Note that the laws of kashrut in the form that we know them do not appear in Shemot, only in Vayikra and later. For an explanation of why that may be see the Seforno at the beginning of Vayikra Chapter 11.

C] RABBINIC EXTENSIONS

7. כתוב בתורה: לא תבשל גדי בחלב אמו (שמות כג:יט; לד:כ; דברים יד:כא) ג' פעמים; אחד לאיסור בישול, ואחד לאיסור אכילה, ואחד לאיסור הנאה. והוציא אכילה בלשון בישול, לומר שאינו אסור מן התורה אלא דרך בישול, אבל מדרבנן אסור בכל ענין. כל צער צהלצ שאינו אסור מן התורה, מותר בהנאה

שו"ע י"ד פ"א

The Shulchan rules that the Torah prohibition only relates to cooked meat and milk. However, on a Rabbinic level, Chazal prohibited a number of other combinations, including:-

- Eating cold meat and milk together.
- Eating chicken and milk combinations - hot or cold.
- Not have meat/chicken and cheese at the same table without a significant marker to prevent eating other portions.
- Not to eat milk after meat.

8. (א) שלא יבוא לאכלס יחד. ואף על פי דכשאוכלס יחד נמי ליכא איסור דאורייתא שאין איסור אלא דוקא דרך בישול יחד ונמלא דבוי גזירה לגזירה, בגמרא אמרי' דצכה"ג גזרינן גזירה לגזירה.

ט"ז יורה דעה סימן פח ס"ק א

Even though there are multiple level 'rabbinic fences' in some of these cases, the Taz takes the view that the Rabbis DID legislate a 'gezeira legezeira' here.

D] WAITING BETWEEN MEAT AND MILK**D1] THE GEMARA**

9. אמר רב חסדא: אכל בשר - אסור לאכול גבינה, גבינה - מותר לאכול בשר. אמר ליה רב אחא בר יוסף לרב חסדא: בשר שבין השינים מהו? קרי עליה: (במדבר י"א) הבשר עודנו בין שיניהם.

חולין קה.

The Gemara records that eating cheese is prohibited after eating meat. The time frame is simply expressed as 'between one meal and the next'.

- The Gemara does not seek to define this time period explicitly (see D3 below).
- The Gemara does not give any reasons for the prohibition.
- The prohibition is expressed as 'cheese' after meat and not milk - why?
- The Gemara explicitly permits meat after cheese.

D2] REASONS FOR THE PROHIBITION

10. אסור לאכול גבינה - משום דצער מוליא שומן וכו'א נדצק צפה ומאריך צטעמו

רש"י חולין קה.

Rashi explains that eating meat leaves a fatty meat residue in the mouth for some time after the meal.

11. מי שאכל בשר בתחלה בין בשר בהמה בין בשר עוף לא יאכל אחריו חלב ... מפני הבשר של בין השינים שאינו סר בקינוח

רמב"ם מאכ"א ט:כח

Rambam gives a different reason. Meat becomes stuck in the teeth after a meal and cannot be removed by simple cleaning.

How does these reasons apply in the following cases:

- Where the meat is chewed and then spat out?
- Where meaty liquid only is swallowed?
- Where the person flosses after the meal?

12. (ח) יש צדק ב' טעמים הא' שהצטרף מוליא שומן ומושך טעם עד זמן ארוך ולפ"ז מי שלא אוכל חלה לועם לתינוק אינו לריך להמתין. וטעם ב' הוא טעם הרמז"ס משום צדק שצין השינים דמקרי צדק עד שש שעות ואח"כ הוי כמעוכל ולפ"ז גם הלועם חייב להמתין רק יש קולא בצדק שצין השינים שאחר ו' שעות. וקי"ל להחמיר כשני הטעמים

ט"ז יורה דעה סימן פט ס"ק א

In practice the halacha is strict for both reasons.

D3] HOW LONG TO WAIT?²

13. אמר מר עוקבא: אנה, להא מלתא, חלא בר חמרא לגבי אבא, דאילו אבא - כי הוה אכיל בשרא האידנא לא הוה אכל גבינה עד למחר עד השתא, ואילו אנה - בהא סעודתא הוא דלא אכילנא, לסעודתא אחריתא - אכילנא.

חולין קה.

The Gemara records the minhag of waiting 24 hours between meat and milk. Mar Ukva praises although ultimately rejects this minhag and opts to wait 'from one meal to the next'.

14. כח מי שאכל בשר בתחלה בין בשר בהמה בין בשר עוף לא יאכל אחריו חלב עד שיהיה ביניהן כדי שיעור סעודה אחרת והוא כמו שש שעות מפני הבשר של בין השינים שאינו סר בקינוח.

רמב"ם הלכות מאכלות אסורות פרק ט הלכה כח

The Rambam rules that the Gemara is referring to a specific time period of 'one meal to the next' which is 'around 6 hours'.³

15. צבאי סעודתא לא אכילנא בצעוד' אחריתא אכילנא - פי' צזמנה שרגיל אדם לסעוד דהיינו מזמן סעודת הצקר עד זמן סעודת הערב. ופחות משיעור זה אין לאכול גבינה אחר צדק דלא אשכחן מאן דשרי אף צבאי שיעורא חלה מר עוקבא וקא קרי נפשיה חלה צר חמרא:

רא"ש מסכת חולין פרק ח סימן ה

The Rosh also rules that there is a time period between meals and points out that this is to some degree a 'leniency' of Mar Ukva when compared to the 24 hour minhag of his father that he praises⁴.

16. לסעודתא אחריתא אכילנא - לאו בצעודתא שרגילין לעשות אחת שחרית ואחת ערבית חלה אפילו לחלתי אס סילק השולחן וצירך מותר דלא פלוג רבנן.

תוספות מסכת חולין דף קה עמוד א

However, Tosafot understood that 'one meal to the next' meant literally not in the same meal. So one could eat a meat meal, say a beracha acharona and then eat milk immediately.

17. עוף וגבינה אין בשר וגבינה לא ור"ת מפרש וכן הלכות גדולות דאכל צדק אסור לאכול גבינה. היינו צלח נטילה וקינוח אצל צנטילה וקינוח שרי. ... ומר עוקבא דלא אכיל עד סעודה אחריתא היינו צלח נטילה וקינוח אי נמי מחמיר על עצמו היה

תוספות מסכת חולין דף קד עמוד ב

Rabbeinu Tam writes that there were two minhagim - either to wash and clean the mouth then to eat milk immediately or to wait without washing. He sees Mar Ukva as a chumrah and not a kullah!

18. אכל בשר אסור לאכול גבינה עד סעודה אחר' כר' חסדא וכן נהג מר עוקבא מפני שהבשר ושומן נדבק בפה זמן ארוך. וכ' ר"ב מפני שהבשר שבין השינים קרוי בשר שנא' הבשר עודנו בין שניהם. והוא ג' שעות כרש"י ומטעם זה טוב לנקר שיניו בסעודה אחרת אם יאכל גבינה. ואם לא אכלו בשר רק כעין טיגון בשומן מותר לאכול גבינה אח"כ בקינוח הפה והדחת ידי דאינו נדבק מר"ף

איסור והיתר (מיוחס לרבינו ירוחם) סימן לט

Rabbeinu Yerucham refers to a minhag of waiting 3 hours if a person ate actual meat. If not, he appears to agree with the minhag of the other Ba'alei HaTosafot to eat milk immediately after washing hands and cleaning the mouth.

2. For a detailed explication of the different shitot see an excellent article - Weighty Waiting Opinions by Rabbi Yehuda Spitz, which can be found at https://ohr.edu/this_week/insights_into_halacha/5206

3. This approximated time is also ruled by the Meiri (Chullin 105a s.v. v'hadar), Agur (223), Kol Bo (106, s.v. v'achar basar) and Orchot Chaim (vol. 2, Hilchot Issurei Ma'achalot pg. 335, 73 s.v. v'achar).

4. Some Sefardi authorities have recommended the 24 hours waiting period as a chumrah - see footnote 32 of Rabbi Spitz's article.

19. ... דכל מאן דאכיל האי מיכלא דאתחבר כחדא, (או) בשעתא חדא או בסעודתא חדא, ארבעין יומין אתחזיא גדיא מקלסא בקלפוי לגבי אינון דלעילא וסיעתא מסאבא מתקרבין בהדיה וגרים לאתערא דינין בעלמא דינין דלא קדישין. ואי אוליד בר באינון יומין, אוזפין ליה נשמתא מסטרא אחרא
 זוהר כרך ב פרשת משפטים קכה.

... whoever eats a mixture of meat and milk together or in the same hour, or in the same meal, for 40 days he will see visions of the accusing angels as a slaughtered goat, with myriads of impure powers surrounding him and causing unholy judgements to be awakened in the world. And should he conceive a son during those forty days, they will place in him a soul from the 'other side'

The Zohar has exceptionally negative things to say about anyone who eats meat and milk in the same 'hour'.

20. אכל בשר, אפילו של חיה ועוף, לא יאכל גבינה אחריו עד שישהה שש שעות.... כגב: ויש אומרים דאין לריכין להמתין שש שעות, רק מיד אס סלק וזיכך זרכת המזון, מותר על ידי קנוח והדחה והמנהג הפשוט (ביאור הגר"א - בנויה על דברי זוהר פ' משפטים ... במדינות אלו, להמתין אחר אכילת הבשר שעה אחת, ואוכלין אחר כך גבינה. מיהו לריכין לבדך גם כן זרכת המזון אחר הבשר דאז הוי כסעודה אחרת, דמותר לאכול לדברי המקילין. ויש מדקדקים להמתין שש שעות אחר אכילת בשר לגבינה, וכן נכון לעשות

שולחן ערוך יורה דעה סימן פט סעיף א

The Shulchan Aruch rules to wait 6 hours. The Rema records that the original Ashkenazi ruling was to bentch, wash the mouth and hands and eat milk immediately but that the minhag in his day was to wait 1 hour (due to kabbalistic reasons based on the Zohar). He recommends however that Ashkenazim too should be strict to wait 6 hours.

21. **וכן נכון לעשות. וכ"כ מהרש"ל דכן ראוי לעשות לכל מי שיש בו ריח תורה ע"ש:**

ש"ך יורה דעה סימן פט ס"ק ח

The Shach (and others) bring the words of the Maharshal - that anyone with a 'reiach haTorah' must keep six hours.

22. יג ויש אומרים דמה שאמרו בגמרא בסעודה אחרת מותר אינו רוצה לומר זמן סעודה אלא סגי בהמתנת שעה אחת דזה הוא זמן התחלת עיכול (עיין כרתי ופלת)⁵.... והמנהג הפשוט במדינות אלו להמתין שש שעות כדעת הבית יוסף והמקיל בזה עובר משום בל תטוש תורת אמך ומכל מקום אם אין בשר בתבשיל רק שנתבשל בקדירה של בשר אף על פי שלא הודחה יפה (ש"ך ס"ק י"ט) מותר לאכול אחריו גבינה ואין בו מנהג להחמיר. ומכל מקום לצורך חולי קצת נראה לי פשוט דיש להתיר אפילו אכל בשר בהמה לאחר שימתין שעה ויחטט שיניו לאחר ברכת המזון:

חכמת אדם שער איסור והיתר כלל מ סעיף יג

The Chochmat Adam firmly roots the waiting period in the rubric of minhag, connecting it to 'Torat Imecha', as we saw in the previous shiur. He also rules that eating parev food cooked in a meaty pot does not make one fleishig. Also, someone (Ashkenazi) who is sick may rely on the opinion to wait one hour.⁶

23. ויש מדקדקים להמתין שש שעות אחר אכילת בשר לגבינה וכן נכון לעשות עכ"ל וכן המנהג הפשוט בכל תפוצות ישראל להמתין שש שעות וחלילה לשנות ובה נאמר פורץ גדר וגו'

ערוך השולחן יורה דעה סימן פט סעיף ז

The Aruch HaShulchan is keen to promote the then (late 19C) minhag in Ashkenaz to wait 6 hours.

24. ודע שההמתנה שש שעות הוא מסוף הסעודה של בשר עד תחלת הסעודה של חלב ואף אם בעת התחלת הסעודה לא יאכל חלב או שבסוף סעודת הבשר לא אכל בשר מפני שבגמ' הקפידו מסעודה לסעודה ע"ש:

ערוך השולחן יורה דעה סימן פט סעיף ז

In fact, the Aruch Hashulchan rules very strictly that the 6 hours runs from the end of the meat meal to the beginning of the milk meal, even if meat was not eaten for some time before the end of the meal and milk only after the beginning of the next.⁷ This is not followed by any contemporary poskim.

5. Very few authorities mention the issue of digestion as a factor in waiting between meat and milk. According to this approach the difference between waiting 1 hour and 6 hours may reflect the beginning and the end of the digestion process. Based on this, the Chatam Sofer suggested that, since the digestion process is quicker during sleep, if one ate meat and then slept one's regular night's sleep, one could then eat milk even if less than 6 hours had passed. The story is reported that when the Chatam Sofer tried to rely on this, his morning cup of coffee kept spilling over. He took this as a sign that this halachic position was not correct!!

6. Also, it may not be at the same meal so one must make a beracha acharona. According to many poskim if one waits one hour, one must also clean out the mouth with a solid food and a drink. Other poskim say that this is not necessary. All poskim agree that this is not necessary after waiting 6 hours, although any meat found between the teeth after 6 hours must be removed.

7. This view combines the chumrot of both reasons - requiring separate meals and a separation of 6 hours in addition.

25. ומיהו לאו דווקא שש שעות כגון בחורף שהימים קצרים כל שאכל בשר בשחר מותר לאכול גבינה בסעודת הצהרים, וכן אם אכל בשר בחצי היום מותר לאכול בערבית אף על גב דליכא בין אכילה לאכילה אלא כמו ד' שעות בקירוב. וזה דבר מוסכם לכולי עלמא, דהא לשון הגמרא [שם] הוי בהא סעודתא הוא דלא אכילנא לסעודתא אחרינא אכילנא משמע דמסעודה לסעודה שפיר דמי ולא קמפליג בין ימים קצרים לימים ארוכים אלא משמע כדכתיבנא

פרי חדש יורה דעה סימן פט ס"ק ו

The Pri Chadash rules that the '6 hours' are to be seasonally adjusted so in the winter this may be as little as 4 hours.⁸

- The minhagim of almost all⁹ Sefardim is 6 hours or (like the Rambam) 'around 6 hours'¹⁰ - ie just over 5 hr or just over 5½ hours.
- The minhagim of Ashkenazim vary:-
 - Most wait 6 or 'around 6' as above.¹¹
 - Some wait 4 hours based on the Pri Megadim.
 - The German¹² (and English) minhag of many is to wait 3 hours¹³. This is a chumrah over 1 hour (as recommended by the Rema), just adjusted to reflect Northern European eating habits (ever 3 hours).
 - Some (the Dutch minhag) wait 1 hour, which is based on the Rema.

26. ולהלכה נראה דנהרא נהרא ופשטיה ואלה הממתינים רק שעה או שלש שעות אין למחות בידם ויש להם על מה שיסמכו, אך המחמיר תבא עליו ברכה 'וכן נכון לעשות' כמ"ש הרמ"א

ש"ת מנחת אשר חלק א' סימן מב:ב (ד"ה ולהלכה)

Ultimately the different minhagim are legitimate, although most poskim recommend 6 hours.

8. Many poskim have objected to this on the basis that using halachic hours should lead to a chumrah in the summer when the waiting period should be 8 hours! On the other hand, it could be argued that, although people may eat more frequently in the winter, they still eat every 6 hours in the summer.

9. Some Greek and Dutch Sefardim kept minhagim of less than 6 hours.

10. For an extensive list of contemporary poskim who have validated or criticized this minhag see footnotes 22 and 23 in Rabbi Spitz's article ob cit.

11. Although some poskim question whether it is legitimate for Ashkenazim to rely on this psak since the basis of the Ashkenazi minhag is clearly the recommendation of the Rema which is 6 hours.

12. Although many German poskim advocated for 6 hours, including Rav Hirsch (see Chorev Chap 68 p 327 in the English translation by Dayan Grunfeld. Dayan Grunfeld includes a footnote there supporting the 'widespread minhag' in Western Countries of keeping 3 hours.)

13. This seems to be based on the eating habits of Northern Europe. Attempts to root it in Rabbeinu Yerucham's opinion cited about are problematic. Rabbi Spitz comprehensively demolishes this reliance of Rabbeinu Yerucham in footnote 28 of his article. To quote part of his analysis:
There is no mention of a three hour wait in any traditional halachic source, save for one. And, although in Rabbeinu Yerucham's Kitzur Issur V'Hetter (39) found at the end of his main sefer, it does mention waiting 'Gimmel Shaos', it is an apparent misprint, as in the full sefer itself (Sefer HaAdam, Nesiv 15, vol. 2, 27, pg. 137) Rabbeinu Yerucham states unequivocally that one "must wait at least six hours"! Additionally, the source cited for his three hour quote is Rabbeinu Peretz, who also actually mandates waiting six hours (Haghos on SMA"K 213). Moreover, it seems likely that Rabbeinu Yerucham is not the author of the Kitzur Issur V'Hetter attributed to him (see Rabbi Yisrael Ta Shma's article in Kovetz Sinai, Shevat - Adar 5729).